

Հ ա ղ ո Ր Պ ու մ

Ե. Ղ. ՍԱՐԳԻՍՈՎ
Ա. Խ. ՍԱՅՐԱՍՏՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱՔԱՆՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՓԱՍՏԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սուլթանական Թուրքիայում պատմագրությունը, ինչպես գիտության այլ բնագավառները, զուրկ էին զարգացման անհրաժեշտ պայմաններից: XX դ. առաջին քառորդում Թուրք պատմաբանները որոշ փորձեր արին գիտության այդ բնագավառը զարգացնելու համար: Կազմակերպվեց «Օսմանյան պատմության էնչյումենը» (Tarih-i Osmani Encümeni), որի օրգան՝ «Օսմանյան պատմության էնչյումենի ժուռնալ»-ի (Tarih-i Osmani Encümeni) Mecmuası) շուրջը հավաքվեցին ժամանակի հայտնի Թուրք պատմաբանները: Կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ հիմք դրվեց պատմության գիտահետազոտական մեթոդին:

Սակայն ժամանակակից Թուրք պատմագրությունը նոր թափ ստացավ 1930-ական թվականներից հետո, երբ Քեմալ Աթաթյուրքի ղեկավարությամբ հիմնվեց Թուրքական Պատմության ուսումնասիրության Ընկերությունը (Türk Tarih Tetkik Cemiyeti), որը հետագայում կոչվեց Թուրքական Պատմության Ընկերություն (Türk Tarih Kurumu):

Թուրքական Պատմության Ընկերությունը գիտահետազոտական կազմակերպություն է և վայելում է կառավարության լայն աջակցությունը: Թուրքական Պատմության Ընկերությունը իր շուրջն է հավաքել պատմության բնագավառի գրեթե բոլոր Թուրք գիտնականներին: Ընկերությունը իր հինգ կոնգրեսներում լսել և քննարկել է Թուրքական պատմության, արխեոլոգիայի և գրականության վերաբերյալ բազմաթիվ գիտական զեկուցումներ և հաղորդումներ՝ Թուրք և օտար մասնադեսներ ի կողմից:

Թուրքական Պատմության Ընկերության առաջին կոլեկտիվ աշխատությունը շորս հատորից կազմված «Պատմությունն» է (Tarih)¹, որի մեջ տրված են համառոտակի թուրքական և ընդհանուր պատմության հիմնական գծերը: Ընկերությունը ձեռնարկել է կազմելու նաև «Թուրքական պատմության հիմնական գծերը» («Türk Tarihi ana hatları») ընդարձակ աշխատությունը, որի համար աշխատում են մեծ թվով թուրք պատմաբաններ: Արդեն լույս են տեսել բազմաթիվ գիտական աշխատություններ, թուրք պատմաբաններ՝ Ուզունչար-շըլի, Շեմսետին-Գյունայթայի, Հիքմեթ-Բայուրի, Աֆեթ Ինանի, Փեոփրյուլու-Ջադեի և այլ հեղինակների մենագրությունները, որոնք պետք է հիմք ծառայեն հիշյալ աշխատության համար:

Թուրքական Պատմության Ընկերության անդամների, Ստամբուլի և Անկարայի համալսարանների հումանիտար գիտությունների ամբիոնների պրոֆեսորների և այլ գիտական աշխատողների գիտահետազոտական աշխատությունների հիշատակության արժանի նոր և բնորոշ կողմը, Թուրքիայի հարուստ արխիվային նյութերի և դոկումենտների լաճ մասշտաբով ուսումնասիրության և օգտագործման փաստն է, մի բան, որն անցյալում շատ սահմանափակ է եղել:

Թուրք պատմագիրներն ու տարեգիրները անցյալումն էլ որոշ չափով օգտագործել են պետական-պաշտոնական (արքունական) դոկումենտները: Սակայն հատկապես արխիվային նյութերի ու դոկումենտների հավաքումը, դասավորումն և օգտագործումը, կազմակերպված ձևով սկսվել է թուրքական ռեսպուբլիկայի ստեղծումից հետո, երբ Աթաթյուրքի անմիջական ղեկավարությամբ կազմակերպվեց թուրքական Պետական Արխիվը:

Արխիվային նյութերի և դոկումենտների բազմակողմանի ուսումնասիրության հիման վրա, ինչպես իրավամբ նշում են ժամանակակից թուրք պատմաբաններն ու տնտեսագետները, հնարավոր և անհրաժեշտ է գրել Թուրքիայի պատմությունը նոր և գիտական հիմունքներով, ուսումնասիրել և լուսաբանել Օսմանյան Կայսրության և նրա կազմի մեջ մտնող երկրամասերի սոցիալ-տնտեսական կյանքը՝ իր բոլոր կողմերով:

Սակայն Թուրքիայում այս խնդիրը իրապես կենսագործվում է ոչ գիտական հիմունքներով:

Թուրքական Պատմության Ընկերությունը հենց սկզբից իր գործունեության հիմք և ղեկավարող սկզբունք ընդունեց «Թրքությունը».

¹ «Tarih»-ի I հատ. պարունակում է նախապատմական և հին ժամանակների, II հատ. միջին դարերի, III հատ. նոր ժամանակների, IV հատորը. Թուրքական Ռեսպուբլիկայի պատմությունը:

կամ «Թուրքիզմը» («Türkçülük»), այսինքն պանթուրքիզմի, թուրքական նացիոնալիզմի և շովինիզմի գաղափարների բազմակողմանի զարգացումը և արմատավորումը պետական-հասարակական, դրական-գիտական օրգաններում և թուրք ժողովրդի ազգային դաստիարակության գործում:

Սրա հետևանքով Թուրքիայում հնարավորություն ստացան գրելու և հրատարակելու միայն բուրժուական մոլի նացիոնալիզմով ներծծված գիտնականները և անասելի ծանր դրության մեջ դրվեցին պրոգրեսիվ, դեմոկրատական, օբյեկտիվ մոտեցում ունեցող մտավորականները, որոնց ելույթը համարյա թե բացառված է ժամանակակից Թուրքիայում:

Միանգամայն պարզ է, որ այսպիսի պայմաններում չափազանց դժվարացել է ընդհանրապես դեմոկրատական տարրերի գործունեությունը և աշխատավոր մասսաների դաստիարակության կարևոր բնագավառը գտնվում է բուրժուական նացիոնալիստների ձեռքում: Այս ասպարեզում բավական աննախանձելի դեր են կատարում նաև թուրք պատմաբանները:

Թուրքական Պատմության Ընկերությունը իր երեք տասնամյա գործունեության ընթացքում կազմել և հրատարակել է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնց թվում վերևում հիշված «Պատմություն» («Tarih») կոլեկտիվ աշխատությունը չորս հատորով, որը հանդիսանում է թուրք պատմության ուղեցույցը և որի մեջ յուրաքանչյուր է այդ պատմագրության հիմնական կոնցեպցիան՝ «Թրքությունը»:

«Թարիհ»-ի հեղինակներ՝ Ընկերության ներկայացուցիչները և «Թրքության» իդեոլոգները փորձում են «ապացուցել», որ թուրքերը նաեղիսանում են աշխարհի ամենաճանաչված ժողովուրդը, աշխարհի ամենաճանաչված կուլտուրայի հիմնադիրները և տարածողները:

«Թարիհ»-ի IV հատորի սկզբում կարգում ենք՝ «Մարդկության պատմության մեջ երբեք գոյություն չի ունեցել թուրքերի նման բազմաթիվ և մեծ պետություններ ստեղծող մի ցեղ: Թուրքերն են հիմնել Ասիայում և Եվրոպայում իշխանությունների, թագավորությունների և կայսրությունների մեծ մասը»:

«Թարիհ»-ի հեղինակները ճգնում են ապացուցել այն միտքը, որ իբր թե մարդկային ճասարակությունը ու կուլտուրայի պատմությունը սկսվում է թուրքերով: Այդ միտքը կարմիր թելի նման անցնում է «Թարիհ»-ի բոլոր չորս հատորներում:

Թուրքական Պատմության Ընկերության և Թուրքիայի Լու-

¹ «Tarih», c. 4, s. 1.

սավորութեան միջնորդութեան կողմից 1932 թ. կազմակերպված թուրքական պատմութեան առաջին կոնգրեսում իտալական միջնորդ էսադ բելլը իր բացման ճառում, նշելով «Թարիհ»-ի, իբրև թուրքական և ընդհանուր պատմութեան նոր դասագրքի մեծ ու բացառիկ դաստիարակչական նշանակությունը, ասաց հետևյալը. «Այլ վայրերում, երբ մարդիկ ապրում էին դեռևս անտառներում և քարայրներում, Միջին Ասիայում թուրքերը պարապում էին ատաղձի և մետաղների մշակությամբ, նրանք ընտելացրել էին կենդանիներին և հողամշակությամբ էին պարապում... Միջին Ասիայից տեղափոխվելուց հետո, նրանք տարածեցին քաղաքակրթությունը և այդպիսով հիմք դրին Ասիայում չինական և հնդկական քաղաքակրթություններին, իրենց նվիրական հայրենիք դարձած Անատոլիայում՝ էթիոպիայի, Միջագետքում՝ Սումերների և էլամների, և վերջապես եգիպտական, միջերկրածովային և հռոմեական քաղաքակրթություններին և այդ կերպով այսօր բարձր քաղաքակրթության հասած Եվրոպային ազատեցին քարայրային կյանքից... Բոլոր դարաշրջաններում հրաշքներ ստեղծող թուրք ազգը, այս նոր դարաշրջանում էլ, ստեղծելով իր ռեսպուբլիկական կառավարությունը, վարչական, քաղաքական և հասարակական քաղաքակրթության ասպարեզներում աշխարհի ամենամեծ ռեալիզացիան է իրականացրել»¹:

Իտալական միջնորդի ճառում արտահայտված մտքերը հիմնավորելու համար թուրքիայի պատմության առաջին և հետագա չորս կոնգրեսներում կարդացվել և լսվել ինչ բազմաթիվ զեկուցումներ թուրք գիտնականների և պատմաբանների կողմից: Թուրքական Պատմության Հնկերության ղեկավարներից՝ մոլիպանթուրքիստ Աֆեթ-խանումը իր ճառում այդ մասին ասաց. «Այսօրվա թուրքի զավակները գիտեն և ուրիշներին պիտի հասկացնեն, որ թուրքերը սերում են յոթ թե 400 վրանով աշիրեթից, այլ 10 հազար տարի առաջ գոյություն ունեցող արիական բարձր ցեղից և պատկանում են մեծ ընդունակությունների տեր մի ազգության»²:

Պրոֆ. Սատրի Մակսուտի Արսալը իր «Մարդկային պատմության մեջ թուրքական ցեղի դերը» թեմայով զեկուցման մեջ ասաց. «Մարդկային պատմության մեջ ոչ մի ցեղ թուրքերի նման պետություններ ստեղծելու ընդունակություն ցույց չի տվել»: Հիշելով, որ

¹ Birinci Türk Tarih Kongresi, Maarif vekaleti ve T. T. Tetkik Cemiyeti tarafından tertib edilmiştir. Konferanslar, Müzakere zabıtları (Հնդգծումները մերն են):

² Afet Hanim (Afet Inan), Birinci Türk Tarih Kongresi, s. 31.

դադուժարար պետությունները ոչնչացրել են իրենց հպատակ ժողովուրդներից շատերին, նա ասում է՝ «Իրենց հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ թուրքերի վարած քաղաքականությունը ոչ մի ժամանակ մահացու չի եղել... Թուրքական քաղաքակրթությունը ապրեցնող քաղաքակրթություն է եղել: Թուրքերը ոչ մի ժամանակ որևէ աղբի նկատմամբ բռնություն չեն գործել..., եթե այդ ազգը հպատակվել է օրենքին: Ոչ մի ժամանակ թուրք տիրակալները հպատակ ազգերին չեն պարտագրել իրենց կրոնը... Պատմական հրշեջ-մարտությունները նանազող աշխարհի բոլոր մարդիկ պարտավոր են գլուխ խոնարհել թուրքի հոյակապ և փառավոր պատմական դերի առաջ»¹:

Այստեղ պատմական իրողությունները և փաստերը խեղաթյուրված և նենգափոխված են: Դարեր շարունակ տևող և ամբողջ աշխարհին քաջ հայտնի դաժան թուրքական քաղաքականությունը, մասնավորապես իրենց հպատակ փոքր ազգությունների նկատմամբ, ցույց է տրված և գնահատված իբրև թուրքերի վեհանձն, «ապրեցնող», մարդասիրական քաղաքականություն:

Մի հոգևածի սահմանում հնարավոր չէ ավելի մանրամասն խոսել ժամանակակից թուրք պատմաբանների և գիտնականների նույն ոգով և նույն ձգտումներով շարադրված «գիտական» զեկուցումների և աշխատությունների մասին: Կարծում ենք վերևում հիշվածներն էլ բավական են մեր ընթերցողներին ցույց տալու, որ ժամանակակից թուրք պատմագրությունը ֆալսիֆիկացնում է ոչ միայն Թուրքիայի, այլ նաև համաշխարհային պատմությունը:

Համաշխարհային պատմության մեջ բոլոր կուլտուրական ժողովուրդների պատմությունը բավականաչափ ուսումնասիրված է և ցույց է տրված յուրաքանչյուր ժողովրդի տեղն ու դերը մարդկային քաղաքակրթության մեջ: Ուստի ակնհայտ և պարզ է, թե ինչաստիճանի շինծու են թուրք գիտնականների կոնցեպցիաները: Նույնպես ակնհայտ և պարզ է, որ թուրքական պատմագրության ապարդյուն փորձերը՝ համաշխարհային առաջնության և մտացածին կուլտուրական գերազանցություն ձեռք բերելու համար, գիտականորեն հիմնավորված չեն:

Պաշտոնաթուղթ թուրք պատմաբաններն ու գիտնականները իրենց ելույթներում և աշխատություններում խոսում են նաև հայ,

¹ Prof. Sadri Maksudi Arsal, İkinci Türk Tarih kongresi, s. s. 1062, 1074, 1092 (Ընդգծումները մերն են):

վրացի և այլ ժողովուրդների մասին, նենգափոխելով նրանց պատմական անցյալը:

Գիտնականի և պետական գործիչի հուշակ վայելող և բեղմնավոր գրչի տեղ պրոֆ. Քեոփրյուլու-Ջաֆե Ֆուադը «Թուրք գրականության ընդհանուր ակնարկ» թեմայով զեկուցման մեջ, խոսելով թուրքերին դրացի ազգերի՝ հայերի, վրացիների, բուլղարների, հունգարացիների, ուկրաինացիների, սերբերի և այլ ազգերի գրականության և երաժշտության վրա թուրքական գրականության, մասնավորապես ժողովրդական բանահյուսության և երաժշտության ունեցած ուժեղ ազդեցության մասին, նշում է. «Նախապատմական և առաջին դարերի պատմությամբ զբաղվող ֆրանսիացի գիտնական Jacques de Morgan-ը, առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջում, հայերին պաշտպանելու նպատակով գրել էր «Հայ ժողովրդի պատմությունը» (Histoire du peuple arménien), որի մեջ հայ բանաստեղծների երկերին և հատկապես հայ էպոսին Հոմերոսի հետ համեմատելու աստիճան արժեք էր ընծայել: De Morgan-ի վերոհիշյալ սխալ կարծիքը համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գրեթե բոլոր գիտնականների մոտ աչքի զարնող մոլեռանդ հայրենասիրության, մտայնության արտահայտություններ և ուրիշ ուղիներ¹: Պրոֆ. Քեոփրյուլուն, ի պատասխան Մորգանի, ասում է, որ իր երկարատև ուսումնասիրություններից հետո նա գտնում է, որ «Հայ բանաստեղծների երկերը թուրքական սազի բանաստեղծների (Saz Sairleri) պարզ ընդօրինակումն են» (taklid)²: Թուրք գիտնականի այս ելույթը անհիմն է և վրդովեցուցիչ: Մեզ թվում է, որ Քեոփրյուլուն այս հարցում հայ գրականությունը նսեմացնելու և պանթուրքիստների ազգային անապարժությանը ծառայելու նպատակն է հետապնդում:

«Թուրքիզմին» հարող պատմաբանները նույնպիսի նենգամիտ և թշնամական ձգտումներով խոսում են նաև վրացական ժողովրդի պատմության և կուլտուրայի մասին, ֆալսիֆիկացնելով դարավոր պատմություն, պետականություն ու բարձր կուլտուրա ունեցող այդ ժողովրդի անցյալը, պատմական հանրահայտ փաստերն ու իրողությունները:

«Թուրքիզմին» իդեոլոգներից՝ պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենդը XVI դ. սկսած թուրք-իբանական պատերազմական գործողությունների կապակցությամբ, խոսելով վրաստանի և վրաց ժողո-

¹ Prof, Köprülüzade Fuad, «Türk edebiyatına ümumi bir baki», Birinci T. T. Kongresi, sah. 320.

² Նույն աեղում:

վըրդի մասին, գրում է. «Սոսկ պայմանական անունով Վրաստան կոչված երկիրը (saha — տարածություն), իր աշխարհագրական դիրքով, տարածվում է Շիրվանի և Դազստանի արևմուտքից մինչև Սև ծովի եզերքը... Քրիստոսի ծննդյան թվականի սկզբից մինչև Հիշրեթի XVI դ. օղուզների, խազարների, սելջուկների, ավելի ուշ՝ Ակ-Կոյունլու թուրքերի, հոմեացիների, բյուզանդացիների, արաբների, պարսիկների և մոնղոլների արշավանքներին ենթարկված Վրաստանը, ամբողջ պատմության ընթացքում, մեծ ազդերի և պետությունների ազդեցության և իշխանության ենթակա է եղել. վրացի ազգը ոչ մի ժամանակ անկախ ֆաղափակրթություն չի կարողացել ստեղծել: Սոսկ պատմական տեսակետից «Վրաստան» կոչված երկիրը (տարածությունը) Իրանի, Բյուզանդիայի, արաբական և թուրքական պետությունների քաղաքակրթության, կրոնական և կուլտուրական ազդեցության տակ է մնացել, մշտական և տևական ազգային միություն չի կարողացել ստեղծել, հատկապես Օսմանյան պատմության հետ կապված ժամանակաշրջանում՝ XIII—XV դդ. բաժանված է եղել մի շարք թագավորությունների և իշխանությունների... Թուրքական բանակը Վրաստան էր գնում ոչ որպես նրա իրավունքները ոտնահարող ուժ¹: Դանիշմենդի ասելով «1578 թ. թուրք-իրանական պատերազմի ժամանակ, թուրքական բանակը Վրաստանը գրավելուց անմիջապես հետո, երկրում վարչություն կազմակերպեց, ստեղծեց լրիվ կարգ ու կանոն և բացարձակ անդորրություն, որի հետևանքով լեռներում ապաստանած բնակիչները վերադարձան իրենց օջախները²»:

Այս բոլորից հետո Դանիշմենդը ավելացնում է, որ թուրքական բանակը Վրաստանը փրկեց անարխիայից և շինարարական աշխատանքներ սկսեց ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլ ամբողջ երկրում (բերդեր, ճանապարհներ, կամուրջներ և այլն):

Թուրքական Մեջլիսի նախկին նախագահ գեներալ Ալի-Ֆուադ Զեքեսոյն, իր հուշերում խոսելով Անդրկովկասում թուրքական նվաճումների մասին, Դանիշմենդի նման նենգափոխելով և ֆալսիֆիկացնելով պատմական դեպքերը, պնդում է, որ թուրքական ենիչերիների ավազակային բանդաները իբր թե Վրաստանում, հատկապես վրաց ժողովրդի համար կյանքի իրեալական պայմաններ ստեղծեցին: Խոսելով 1578 թ. թուրքա-իրանական պատերազմում օսմանցիների Չըլդրի հաղթանակի մասին, նա ասում է,

¹ I. H. Danismend, «İzahlı osmanlı tarihi kronolojisi», İstanbul, 1950, c. III sah. 13—17 (Ընդգծումը մերն է):

² Նույն աեղում:

որ իբր թուրքական իշխանության շրջանը վրացի ժողովրդի կյանքում ամենաներշնչիկ շրջանը եղավ»¹։

Ահա այսպես է ներկայացվում Օսմանյան Կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում թուրք պատմաբանների կողմից։

Ինչքան էլ թուրք ֆալսիֆիկատորները փորձեն իդեալականացնել թուրքական ենիչերիների բարբարոսական արարքները, նրանք չեն կարող հերքել այն ճշմարտությունը, որ թուրքական արշավանքների հետևանքով հողին էին հավասարվում հազարավոր գյուղեր և քաղաքներ, կողոպտվում և թալանվում էին նյութական և կուլտուրական անթիվ հարստություններ, գերության էին քշվում տարվում հարյուր հազարավոր խաղաղ բնակիչներ։ Թուրքական լծի տակ ընկած վրացի, հայ, ինչպես նաև այլ կովկասյան ժողովուրդների համար այդ պատմական կատաստրոֆը երկար ժամանակ արգելակեց նրանց տնտեսական ու կուլտուրական զարգացումը²։

Վերջին տարիներս «Թարիհ»-ի և պանթուրքիստ պատմաբանների գաղափարներով ոգեշնչված մի քանի հեղինակներ հատկապես զբաղվել են հայ ժողովրդի պատմությամբ։

Հայ ժողովրդի նկատմամբ այդ հետաքրքրությունը բացատրվում է ոչ թե նրանով, որ այդ հեղինակները ուզեցել են ուսումնասիրել թուրքական դաժան լծի տակ դարեր շարունակ տառապած Արևմտյան Հայաստանի, հայ ժողովրդի կարևոր հատվածի պատմությունը, այլ նրանով, որ նրանք իբր ցանկանում են «գիտականորեն ու պատմականորեն հիմնավորել» թուրք կառավարող շերտանների դարեր շարունակ տարվող քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ։

Մենք անհրաժեշտ ենք համարում մեր ընթերցողներին համառոտակի ծանոթացնել վերջին տասնամյակում թուրքիայում լույս տեսած հատկապես երկու աշխատության հետ, որոնք ամբողջովին նվիրված են Հայաստանին և հայ ժողովրդին։ Այդ գրքերից հատկանշական է էսադ Ուրասի «Հայերը պատմության մեջ և հայկական հարցը»³ անունով սովորածավալ աշխատությունը։ Երկրորդը՝ Յ. Չարբի «Հայերը թուրքիայի պետական ծառայության մեջ»⁴ աշխատությունն է։

¹ All Fand Cebesoy, «Siyasi hatıralar», «Vatan» gazetesini, 13 nisan 1954.

² См. Всемирная история, т. IV, М. 1958. стр. 544.

³ Esat Uras, «Tarihle Ermeniler ve Ermeni meselesi», Ankara, 1950, 785 sahife.

⁴ J. Çark, «Türk devleti hizmetinde Ermeniler» (1453—1953), İstanbul. 1953.

Մանոթանալով այս յուրահատուկ «գիտական» աշխատությունների բովանդակությանը և նրանց հեղինակների հետապնդած նպատակներին, դժվար չէ եղրակացնել, որ էսադ Ուրասն ու Չարբը այդ «ուսումնասիրությունները» գրել են ոչ թե իրենց անհատական նախաձեռնությամբ և միջոցներով, այլ այդ աշխատանքը նրանք կատարել են թուրքական ղեկավար շրջանների հատուկ հանձնարարությամբ, նրանց նյութական և բարոյական օժանդակությամբ:

էսադ Ուրասը, մանրամասնորեն «ուսումնասիրելով» հայ ժողովրդի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, փորձում է հանրագումարի բերել տարբեր ժամանակներում և տարբեր առիթներով թուրք պետական ղեկավարների, գիտական հիմնարկների և պատմաբանների հայատյաց, թշնամական մտքերն ու տեսակետները, նենգափոխել և ֆալսիֆիկացնել հայ ժողովրդի պատմությունը և նրա կուլտուրան ամբողջությամբ վերցված:

էսադ Ուրասը ճգնում է «ապացուցել» որոշակի մտքեր ու տեսակետներ, որոնք կարելի է ամփոփել և ձևակերպել հետևյալ կերպ՝ հայ ժողովուրդը ոչ մի ժամանակ և ոչ մի տեղ չի ունեցել իր սեփական երկիր-հայրենիքը, «Հայաստան կոչված երկիրը»¹ չի ունեցել իր որոշակի և տեական սահմանները, հայերը չեն ունեցել պետականություն, և ոչ մի ժամանակ անկախ չեն եղել: Հայերի ծագման ու զարգացման մասին եղած տեղեկությունները սոսկ ամասպելներ են. հայերի կուլտուրան (գրականությունը, պատմագրությունը, լեզու. արվեստը և այլն) գուրկ են ինքնուրույնությունից և գիտական արժեքից, այդ կուլտուրան դրացի ժողովուրդների, և մասնավորապես թուրք ժողովրդի, կուլտուրաների ընդօրինակումն ու կրկնությունն է...

Կարելի էր դեռևս շարունակել էսադ Ուրասի ամբողջ աշխատության մեջ կարմիր թելի պես անց կացված այս յուրահատուկ տեսակետները, կամ ինչպես ինքն է ասում «անկողմնակալ» դիրքավորումը՝ Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին: Սակայն կարծում ենք, վերևում հիշվածներն էլ որոշակի գաղափար կտան մեր ընթերցողներին, որ այստեղ գիտականության նշույլ անգամ չկա և այս բոլորը արվում են հետին նպատակների համար:

էսադ Ուրասը և նրան ոգեշնչող «թրքության» շատագույները փորձում են ապացուցել, որ «պատմության օրրանը հանդիսացող Անատոլիան» անհիշատակ ժամանակներից եղել է և մնում է թրք-

¹ էսադ Ուրասն և այլ թուրք շովինիստներ Հայաստան տերմինը փոխաբերել են «Հայաստան կոչված երկիր» տերմինով («Ermenistan dedikleri»).

թության մայր հայրենիքը (ana yurt)։ Նրանք նման անհիմն փաստարկումով փորձում են ժխտել Արևելյան Անատոլիայում հայ ժողովրդի հայրենիքի՝ պատմական Հայաստանի գոյությունը։ Էսադ Ուրասը, «Թարիհ»-ի հեղինակները, Թուրքական Պատմության Ընկերությունը և առհասարակ Թուրք պատմաբաններն ու աշխարհագրագետները կարծում են, որ իրենց տպագրած գրքերում ու քարտեզներում Հայաստան, Հայկական լեռնաշխարհ, Արարատ և նման ամբողջ աշխարհի կողմից ընդունված և գործածվող տերմինները և անունները հանելով, այդ տերմիններին և անուններին համապատասխանող պատմական իրողություններն էլ պատմությունից կջնջվեն և, ինչպես կարծում է էսադ Ուրասը, «Հայաստանը կմնա աշխարհագրությունից փոխանցված պարզ մի ճիշդություն»¹։

Էսադ Ուրասը մանրամասնորեն զբաղվում է Թուրքիայում և հատկապես Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ վիլայեթներում հայ ազգաբնակչության թվական տվյալների հարցով, հիշելով բազմաթիվ վիճակագրական թվեր Թուրքական պաշտոնական, հայ և օտար աղբյուրներից։ Այդ հարցումն էլ էսադ Ուրասը իր հետապնդած նպատակում «հետևողական» է։ Նա մերժելով բազմաթիվ հայ և օտար վստահելի աղբյուրների հայերի թվի մասին տվյալները, առաջ է քաշում և կանգ առնում Թուրքական պաշտոնական վիճակագրությունների վրա, որոնցում Թուրքական կառավարությունը հայտնի քաղաքական նկատառումներով միշտ աշխատել է հայերի թիվը շատ պակաս ցույց տալ ամբողջ Օսմանյան Կայսրության մեջ և հատկապես հայկական վիլայեթներում։ Էսադ Ուրասը, օգտվելով 1911—1912 թթ. Թուրքական պաշտոնական վիճակագրության տվյալներից, Թուրքիայում հայերի թիվը ընդունում է 1.161.000 մարդ և հզրակացնում. «Հայերը ոչ մի տեղում, նույնիսկ Բիթլիսի, Վանի, Էրզրումի վիլայեթներում մեծամասնություն չեն կազմել. Սիվասում, ուր հայերը ամենամեծ թիվն ունեին, դարձյալ մուսուլմանների թիվը 840.000 մարդ էր, իսկ հայերի՝ 170.000 մարդ, այսինքն 15 %։ Մի վիլայեթ, մի սանջակ, նույնիսկ մի նահիյե չկա, ուր հայերը մեծամասնություն կազմեին»²։

Ինչպես այլ հարցերում, հայերի թվի հարցում էլ Թուրք ֆալսիֆիկատորները փորձում են անտեսել հայ և օտար աղբյուրների արժանահավատ տվյալները։ Այսպես, Ֆրանսիացի հայտնի հեղինակ Ելիզե-Ռեկլյուի տվյալներով հայերի թիվը Արևմտյան Հայաս-

¹ Esat Uras, sah. II. (Հեղգծումները մերն են)։

² Esat Uras, s. 145—147.

տանում՝ 2.520.000 մարդ էր¹։ Ռուս ուսումնասիրողներից Վ. Ն. Ֆիլիպովի տվյալներով՝ 2.500.000 մարդ²։ Պրոֆ. Լեոնե իր «Հայոց հար-
ցի վավերագրերում» (էջ 87) Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի
տվյալներով, 1882 թ. հայերի թիվը Արևմտյան Հայաստա-
նում և Թուրքիայի այլ մասերում 2.660.000 մարդ է հաշվում, որը
բաժանված էր հետևյալ կերպով. Վանի վիլայեթում՝ 400.000, Էրզը-
րումի վիլայեթում՝ 280.000, Բիթլիսի վիլայեթում՝ 250.000, Սիվա-
սի վիլայեթում՝ 280.000, Դիարբեքիրի վիլայեթում՝ 150.000, հար-
բերտի վիլայեթում՝ 270.000։ Այսպիսով ստացվում է Արևմտյան
Հայաստանում՝ 1.630.000, Կիլիկիայում ավելի քան 330.000, Ասիա-
կան Թուրքիայի այլ մասերում՝ 455.000, Եվրոպական Թուրքիա-
յում՝ 195.000 մարդ³։

Թուրքական կառավարությունը, հատկապես Արևմտյան Հա-
յաստանում հայերի թիվն արհեստականորեն պակասեցնելու նպա-
տակով, քանիցս փոփոխության էր ենթարկել Արևմտյան Հայաս-
տանի մեջ մտնող վիլայեթների վարչական բաժանումը։ Վիլայեթ-
ների և սանջակների վերաբաժանումը կատարվում էր այն հաշվով,
որ հայկական մեծամասնությունը բաժանվի տարրեր ազգություն-
ների մեջ (թուրք, քուրդ և այլն)։ Սակայն շնայած այդ և նման վար-
չական միջոցառումներին, հայերը Արևմտյան Հայաստանում շա-
րունակում էին մեծամասնություն կազմել։ Այսպես, 1912 թ.,
Կ. Պոլսի պատրիարքարանի տվյալների համաձայն, հայա-
բնակ վեց վիլայեթներում հայերը կազմում էին ազգաբնակչության
38,9 %, թուրքերը՝ 25,4 %, քուրդերը՝ 16,3 %, մնացած ժողովուրդ-
ները՝ 19,4 %։

Այնուհետև թուրք պատմաբանները կրկնում են ժամանակա-
կից թուրք պետական ղեկավար շրջանների այն միաբերան պնդու-
մը, որ իբր թե հայերը Թուրքիայում մշտապես ապրել են լավա-
գույն պայմաններում։ Այդ հարցի պատմական ուսումնասիրության
և պրոպագանդային է նվիրված վերոհիշյալ Յ. Չարքի «Հայերը
Թուրքական պետական ծառայության մեջ» աշխատությունը։ Այն

¹ Էլիզե-Ռեկլյու, Լադիստան, Հայաստան և Թուրքիստան, Վազաբա-
պա, 1853, էջ 70։

² В. Н. Филипов, Военное обозрение Азиатской Турции. 1831, см
ЦГВИА, ф. 450, л. 533, л. 47.

³ Population armenienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques
etablies par le Patriarcat armenien de Constantinople. Paris, 1920, p. 9.

Տես նաև Մ. Գ. Ներսիսյան, «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը
Թուրքական բռնապետության դեմ՝ 1850—1890 թթ.» Երևան, 1955 թ.

աշխատութիւնը լույս է տեսել Ստամբուլի՝ թուրքերի կողմից
սրբապատան 500 ամյակի կապակցութեամբ:

3. Չարքը իր աշխատութեան մեջ Ստամբուլում և այլ մեծ քա-
ղաքներում ապրող և թուրքական պետական ծառայութեան մեջ
բարձր աստիճանի հասած մի քանի տասնյակ ամիրաների, սարաֆ-
ների և վաճառականների օրինակով, որոնք պատկանում էին վեր-
նախավին և անտարակույս շատ լավ էին ապրում, փորձում է իր
ընթերցողներին համոզել, որ թուրքիայում բոլոր հայերը ապրում
էին լավագոյն պայմաններում, վայելում էին լայն իրավունքներ և
ունեին մեծ առանձնաշնորհումներ: Սրանով Չարքը, էսադ Ուրասը և
պատմութեան մյուս ֆալսիֆիկատորները փորձում են «ապացուցել»,
որ հայերը բոլորովին կարիք չունեն պայքարելու իրենց գրութիւնը
բարձրելու և հայկական վիճակներում բարենորոգումների պա-
հանջներ առաջ քաշելու համար:

Մեր կողմից նշված թուրք հեղինակները ավելի հեռու տանող
նպատակներ են հետապնդում, Փորձելով արդարացնել թուրքական
տիրող շրջանների կողմից հայերի նկատմամբ կատարված գազա-
նութիւնները, նրանք առաջ են քաշում մի այսպիսի անհիմն միտք,
որ իբրեւ ժամանակի բացարձակ մեծամասնութիւնը, թե անցյալում և
թե ներկայում, միշտ գոհ է եղել թուրքական կառավարութիւնից և
նրա ազգային քաղաքականութիւնից, որ միայն հայերի շատ ան-
նշան փոքրամասնութիւնն է արտահայտել իր դժգոհութիւնը երկ-
րում գոյութիւն ունեցող գրութիւնից: Ըստ էսադ Ուրասի՝ «Այդ
չնչին փոքրամասնութիւնը այն հայերն են, որոնք գործելով ի
վնաս թուրքիայի անկախութեան, ձգտել են օտար միջամտութիւն-
ներ առաջ բերել և հրապարակ են հանել ինչ-որ «հայկական
հարց»: Այդ կարգի հայերը (ազգային գործիչներ, քաղաքական
պարտիաների ղեկավարներ), «օգտւելով հայ ժողովրդի վրա իրենց
ունեցած ազդեցութիւնից, նրա բոլոր դժբախտութիւնների պատ-
ճառ են հանդիսացել»:

Ինչպես տեսնում ենք, էսադ Ուրասը թուրքական բռնակալու-
թիւնից ազատվելու համար հայ ժողովրդի մղած պայքարը վերա-
գրում է 4. Պոլսի հայ հոգևորականութեան ղեկավար շրջաններին,
հնչակյան և դաշնակ կոմիտեներին: Դրանով նա խեղաթուրում և
նենգափոխում է Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդական մաս-
սաների այն անհաշտ պայքարը, որը նրանք մղում էին թուրքական
բռնակալութեան դեմ իրենց ազատագրութեան համար:

¹ Esat Uras, sah. IV.

Դրանով էսադ Ուրասը, Չարքը և ուրիշներ ուզում են ցույց տալ, որ Թուրքիայում չի եղել և չէր կարող լինել աղգային-աղատադրական շարժում, որ հայկական հարց գոյություն չի ունեցել և այդ հարցը հորինվել է հայ քաղաքական կազմակերպությունների և որոշ գործիչների կողմից, որ հայկական հարցի բարձրացման համար համապատասխան պայմաններ չեն եղել, քանի որ հայերը Թուրքիայում ապրում էին լավագույն պայմաններում և վայելում լայն իրավունքներ:

Հայտնի է, որ այդ «տեսակետը» փորձում են պաշտպանել ոչ միայն էսադ Ուրասը, Չարքը, այլ նաև Հիքմեթ-Բայուրը¹, Շեմսեդդին-Գյոնալթալը, Քեոփրյուու-Ֆուադը, Սադրի Մակսուտի-Արսալը² և ուրիշներ:

Թուրք պատմաբանները երկի մոռանում են, որ ամբողջ աշխարհին քաջ հայտնի են Թուրքական սուլթանների ֆեոդալական-րոնապետական, ասիմիլյատորական ուժիմը, սիստեմատիկորեն կազմակերպված հայերի մասսայական ջարդերը, որոնց հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչությունը ենթարկվեց ֆիզիկական ոչնչացման:

Հայերի նկատմամբ Թուրքական կառավարության գաղափար-թյունները արդարացնելու համար էսադ Ուրասը իր գրքի հարյուրավոր էջերում խոսում է դաշնակցական կոմիտեների և որոշ ազգայնական կազմակերպությունների գործունեության մասին, որոնք իրենց ավանտյուրիստական, իմպերիալիստական տերությունների միջամտության վրա հենվող քաղաքականության մեթոդով թուրքական ղեկավար շրջաններին էլ ավելի ուժեղացնելու հայերի նկատմամբ կատարվող բարբարոսությունները: Պատահական չէ, որ էսադ Ուրասը, նենդափոխելով հանրահայտ պատմական դեպքերը, սուլթանական կառավարության կողմից կազմակերպված հակական ջարդերը շարամտորեն կապում է վերոհիշյալ կազմակերպությունների գործունեության հետ: Բանը հասել է այնտեղ, որ էսադ Ուրասը նույնիսկ հայ ժողովրդի աղգային-աղատադրական պայքարի այնպիսի հերոսական և փառավոր էջերը, ինչպիսիք են Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը, Մուշի 1863 թ. ապստամբությունը, Չարսանջաբի 1875 թ. ապստամբությունը, Զեյթունի 1875 թ. և 1884 թ. ապստամբությունները կապում է դաշնակ և հնչակյան

¹ Տես նրա աշխատությունը՝ «Türk inkilâh tarîhi».

² Տես նրա ղեկուցումը՝ «İkinci Türk Tarih kongresi» s. s. 1062, 1074, 1092.

կոմիտեների գործունեության հետ, մինչդեռ փաստ է, որ նշված կոմիտեները այդ թվականներին դեռևս գոյություն չունեին:

Հայտնի է, որ արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժման արտահայտություններից մեկն էլ եղել է հայերի ակտիվ մասնակցությունը և օժանդակությունը ռուս-թուրքական պատերազմներում (1853—1856 թթ. և 1877—1878 թթ.), որովհետև հայ ժողովրդական մասսաները ռուսական բանակի վրա նայում էին իբրև իրենց ազատարարի:

Այդ բոլոր պատմական իրողությունները վկայում են, որ դեռևս հայկական կոմիտեների (պարտիաների) կազմվելուց շատ առաջ. XIX դ. 50—60-ական թվականներին, Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը ընդհանուր բնույթ ստացավ և սկերածվեց ազգային-ազատագրական շարժման սուլթանական բռնապետության դեմ:

Արևմտյան Հայաստանի ազգային-ազատագրական շարժումը շարունակվեց և հետագա տարիներին:

Սակայն հայտնի է, որ սուլթանական կառավարության հայերի նկատմամբ հետապնդած քաղաքականությունը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման հետևանքն ու արդյունքը չէ: Այդ քաղաքականությունը շատ որոշակի և ցինիկորեն բնորոշել էր դեռևս անցյալ դարի վերջին քառորդին մեծ հողատեր, հայտնի պետական գործիչ և անգլոֆիլ Քամիլ փաշան: Հիշելով Եվրոպական Թուրքիայում ոչ-մուսուլման ժողովրդական ազատագրական շարժումների և եվրոպական պետությունների միջամտության մասին, Մեծ վեզիր Քամիլ փաշան ասում էր. «...Եթե Եվրոպիո մասին մեր ժոցը օձ տնուցինք, պետք չէ, որ նույն հիմարությունն ընենք մեր Ասիական Տաճկաստանի մեջ. խելոքությունը ջնջել վերցնել է այն ամեն տարիքը, որ օր մը կրնան մեզ նույն վտանգը ծնանել և օտարին ձեռնմխության առիթ և գործիք լինել:

Հիմա, այսօր գոնե, Անգլիո շահերն կպահանջեն, որ Փոքր Ասիո (մենք և Անգլիան Հայաստան բառը ոչ միայն լենք ճանշեր, այլ այդ անունը հնչող կզակները պետք է ջախջախենք) մեր ունեցած երկիրները ազատ մնան օտարին միջամտութենեն և միջամտության ամեն առիթներեն. ուստի այդ սուրբ նպատակին համար պետք է և պետական իրավունքը կպահանջե որ որևիցե կասկածելի տարրը անհետ ընենք, որպեսզի ապագան ապահովինք. ուրեմն այդ հայ ազգը վերացնելու, անհետ և անճետ ընելու ենք: Եվ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակասիր մեզ, ամեն գործիք պատրաստ ունենք—կուսակալ, դասավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես

ամենայն ինչ. կրոնական պատերազմ մը կհրատարակենք և դուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ՝ որ ոչ զենք ունի, ոչ զինվորություն և ոչ պաշտպան... Եվ եթե այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի և քրիստոնյա եվրոպան կրոնակից մը փնտոս և չի գտնե Տաճկական Ասիո մեջ, կթողու զմեզ հանգիստ և այն ատեն կգրադվենք ներքին գործերով և բարեկարգությամբ...»¹:

Կասկածից դուրս է, որ արդուհամիդյան պարբերական ջարդերի, Ադանայի եղեռնի և վերջապես 1915—1916 թթ. հայ ժողովրդի վերջնական ֆիզիկական ոչնչացման հրեշալին ծրագիրը մշակվել և պատրաստվել էր դեռևս անցյալ դարի վերջին քառորդում: Հայ ժողովրդի ոչնչացման Քամիլ փաշայի մշակած այդ հրեշալին ծրագիրը, անտարակույս, նրա անհատական մտահղացումը չէ, դա սուլթանական Թուրքիայի ղեկավար շրջանների ծրագիրն է եղել, որն իրականացվել է սուլթան Աբդուլ-Համիդի և նրա շուրջնիստական քաղաքականությունը շարունակող Իթթիհատական կառավարության կողմից:

Իսկ «անկողմնակալ» պատմաբան էսադ Ուրասը, փորձելով քողարկել Թուրքական ղեկավար շրջանների վաղուց հետապնդած նպատակը՝ Արևմտյան Հայաստանում և առհասարակ Թուրքիայում հայերին ոչնչացնելու հրեշալին ծրագիրը, հատկապես 1894—1896 թթ., 1909 թ. ջարդերը և վերջապես 1915—1916 թթ. ամբողջ աշխարհին հայտնի եղեռնը, պնդում է, որ այդպիսի ջարդեր չեն եղել, որ «Թուրքերի կողմից վեց հարյուր հազար, ութ հարյուր հազար և նույնիսկ մեկ միլիոն հայերի սպանվելու մասին բազմաթիվ հեղինակների գրածները իրականության հետ ոչ մի կապ չունեն, որ այդ բոլորը առասպելներ են, ընդհակառակն հայերի կողմից սպանված մուսուլմանների թիվը ավելի է, քան վերեւ հիշված թվերը»²:

Թուրք ֆալսիֆիկատորները ձգտում են հայկական ջարդերի պատասխանատվությունը բարդել նաև ցարական Ռուսաստանի վրա: Այդ միտքը պրոպագանդվում է թե՛ գրականության մեջ և թե՛ պարբերական մամուլում: Այսպես, օրինակ՝ վերջերս «Vatan» թերթում զետեղված է Թուրք հայտնի ժուռնալիստ Ահմեդ էմին Յալմանի զրույցը դաշնակ պարագլուխներից մեկի՝ Տիգրան Թոսպատի հետ: Թուրքական շովինիստ Յալմանը և դաշնակ-վարձկալ Տիգրան Թոսպատը Բեյրութում տեղի ունեցած մտերմական զրույցի ժամանակ շոշափում են նաև հայ-թուրքական հարաբերությունների հարցը,

¹ «Փրձ», ազգային և գրականական միամսյա հանդես, Տիբլիս, 1879 թ. № 7—8, էջ 204—205.

² Esat Uras, s. 617.

ձևացնելով իրենց հարյուր հազարավոր հայ նահատակների «ցավակիցներ»։ Նրանք եղեռնի ամբողջ պատասխանատվությունը գցում են ցարական Ռուսաստանի վրա, դրանով իսկ արադարացնելով այդ մեծ տրագեդիայի անմիջական մեղավորներին և իրենց քաղաքականությամբ եղեռնին նպաստող՝ հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի դաշնակներին։ Յալմանը զրույցի ընթացքում շեշտում է, որ ցարական Ռուսաստանը թիւ նվաճողական նպատակների համար հայերին իբրև միջոց էր օգտագործում, կազմակերպում էր կոմիտեներ և ձգտում էր նրանց թունավորել բազմատեսակ գրգռումներով, երկու կողմերին իրար կոտորել էր տալիս, հետո այդ ընդհանուր գործադրում էր իբրև պրոպագանդայի նյութ¹։

Թուրք ֆալսիֆիկատորների վերոհիշյալ անհիմն և շինծու պնդումները քողազերթ անելու և վճռականապես հերքելու համար մենք մեջ ենք բերում թուրքական աղբյուրներից դոկումենտներ, որոնք անհերքելի կերպով հաստատում են մեր ասածները։

Հենց թուրքական ղեկավար շրջանները և համապատասխան փաստաթղթերը հերքում են նաև էսադ Ուրասի պնդումը։

«Իթթիհատ վե Թերաքքի» պարտիայի ղեկավարներից Սելվան-Ջադե Ռիֆաթը, որը մասնակցել է այդ պարտիայի ղեկավար օրդանի մի շարք նիստերին և խորհրդակցություններին, իր հուշերում գրում է նույն պարտիայի 1915 թ. սկզբներին կայացած մի գաղտնի խորհրդակցության մասին, որտեղ որոշվեց ոչնչացնել Թուրքիայում ապրող ամբողջ հայությունը։

«Այդ որոշման գործադրումը, — գրում է Ռիֆաթը, — հանձնարարվեց ոճրագործներից և բանդիտներից կազմված հատուկ խմբի, իսկ ղեկավարությունը՝ «Գործող եռյակին», որի մեջ մըրանում էին դոկտոր Նադիմը, դոկտոր Բեհաեդդին-Շաքիրը և Լուսավորության մինիստր Շյուքրին²։

Այնուհետև Սելվան-Ջադե Ռիֆաթը հիշում է այդ խորհրդակցության ժամանակ տեղի ունեցած ելույթները։ Հիմնական զեկուցողը՝ դոկտոր Նազըմը ասաց. «Եթե մենք բավականանանք մասնակի ջարդերով, ինչպիսիք տեղի ունեցան 1909 թվականին Ադանայում և այլ շրջաններում, դա մեզ փոխանակ օգուտի, վնաս կպատճառի. Եթե մաքրումը ընդհանուր և վերջնական չլինի, օգուտի փոխարեն վնասը անխուսափելի է։ Անհրաժեշտ է հայ ժողովրդին ոչնչացնել

¹ «Vatan», 24 aralık, 1956.

² Հայկ. ՍՍՌ Գիտ. ակադեմիայի Գաղտնիության ինստիտուտի արխիվը, Գործ. Турецкая политика истребление армян—(1880—1921 гг.) Документы и материалы, Թերթ 272, հետազայում։ Документы и материалы:

հիմնովին, այնպես, որ մեր հողերում ոչ մի հայ չմնա և հայ անունն էլ մոռացվի: Ներկայումս պատերազմ է մղվում, և նման հարմար առիթ այլևս չի լինի: Օտար երկրների միջամտությունն ու թերթերի ռողորր աննկատ կմնա, նույնիսկ եթե նկատվի էլ, նրանք կդրվեն կատարված փաստի առաջ և դրանով հարցը վճռված կլինի... ջարդը անհրաժեշտ է... Իս ցանկանում եմ, որ մեր հողերում ապրեն միայն թուրքերը՝ իբրև անկախ իշխաններ: Բոլոր ոչ-թուրք տարրերին պետք է ոչնչացնել... Այսպես է մեր ռևոլյուցիայի նպատակն ու ծրագիրը»¹:

Խոջա-Հասան-Ֆեհմին ասաց. «Աստծո կամքով թող ոչնչացվեն կանայք, երեխաները և թույլերը: Դրա համար ես այսպիսի մի հարմար միջոց եմ առաջարկում: Ներկայումս մենք պատերազմում ենք. պատերազմելու կարող բոլոր հայերին պետք է ուղարկենք կրակի առաջավոր գիծը՝ ռուսների դեմ, իսկ փտեղից, հատկապես այդ գործի համար ուղարկված ուժերը կրակ բաց կանեն և կոչնչացնեն բոլորին: Մենք պետք է հրամայենք մեր կրոնակիցներին, որ ոչնչացնեն նրանց. նրանք կկողոպտեն հայերի ունեցվածքը և կվերցնեն աղջիկներին: Այս միջոցը ես համարում եմ նպատակահարմար»²:

Իր եզրափակման խոսքում նիստի նախագահ Թալաթ փաշան նշում է. «Հայերի ոչնչացումը մինչև վերջին մարդը մեր ազգային քաղաքականության համար աջն աստիճան կարևոր է, ինչ աստիճան, որ կարևոր է թուրքերի տնտեսական գերիշխանության ստեղծումը»³:

Իհիֆաթը ասում է, որ Թալաթ փաշան քվեարկեց և որոշումը րնդունվեց միաձայն:

Այս որոշմանը հաջորդեց Երիտասարդ թուրքերի կառավարության 1915 թ. ապրիլի 15-ի դիրեկտիվը հայերի բնաջնջման մասին՝ ներքին գործոց մինիստր Թալաթի, Զինվորական մինիստր էնվերի, «Իթթիհատ վե Թերաքքը» կուսակցության քարտուղար դոկտոր Նալիմի ստորագրությամբ:

Դիրեկտիվում ասված է, որ կառավարությունն ու «Իթթիհատ վե Թերաքքի» պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն «որևէ տեղ և որևէ կերպ հայկական հարցի առաջ քաշումը կանխելու համար, օգտվելով պատերազմի ընձեռած անկախության հնարավորությունից, որոշել են ընդմիջտ վերջ տալ հիշյալ հարցին՝ բնաջնջելով այդ օտար տարրը՝ հախրին, արտաքսելով նրանց Արաբիայի անա-

¹ Документы и материалы, л. 274—275:

² Նույն տեղում թ. 277:

³ Նույն տեղում:

պատները՝ մեզ տրված գաղտնի ցուցումին համաձայն»։ Այնուհետև դիրեկտիվում ասված է. «Կառավարությունը և Իթթիհատի Կենտրոնական Կոմիտեն դիմում են ձեզ և ձեր հայրենասիրությանը՝ և հրամայում՝ ձեր տրամադրության տակ եղած բոլոր ուժերով օգնել «Իթթիհատ վե Թերաքքի» տեղական օրգաններին, որոնք ապրիլի 24-ի արևածագից սկսած, գաղտնի կարգադրության համաձայն, ձեռնարկելու են այդ հրամանի իրագործմանը։ Ամեն մի պաշտոնական կամ մասնավոր անձ, որ կընդդիմանա այդ սրբազան և հայրենասիրական պարտքին և չի կատարի իր վրա դրված պարտականությունները կամ որևէ կերպ կաշխատի պաշտպանել կամ թաքցնել այս կամ այն հային, կդիտվի որպես հայրենիքի ու կրոնի թշնամի և կստանա համապատասխան պատիժ»¹։ Կասկածից դուրս էր, որ խորհրդակցությունը և նրան հաջորդող դիրեկտիվը նախապես պլանավորված գործունեության արդյունք էին։

Սուլթանական կառավարությունը և Երիտասարդ թուրքերի Կոմիտեն, շարունակելով արդուհամիդյան քաղաքականությունը, առաջին համաշխարհային պատերազմից դեռ շատ առաջ որոշել էին ֆիզիկապես ոչնչացնել հայ ժողովրդին՝ ջնջել երկրի երեսից Հայաստան անունը։ Այս բանը հաստատում են և՛ վերը բերված փաստաթղթերը, և՛ Թալաթ փաշայի գաղտնի հրամանը, որտեղ ասվում է. «Թեև հայկական տարրի բնաջնջումը նախօրոք որոշված էր, հանգամանքները թույլ չէին տալիս փրականացնել այդ սրբազան գործը։ Այժմ բոլոր խոչընդոտները վերացված են... ստիպողաբար խորհուրդ է տրվում չենթարկվել կարեկցության զգացմունքին, բոլորին ոչնչացնելով, աշխատեք վերացնել Թուրքիայում «Հայաստան» անունն անգամ։ Հետևեցեք որպեսզի նրանք, ում վերապահվելու է այս խնդրի իրականացումը, լինեն հայրենասեր և վրստահելի անձինք»²։

Էսադ Ուրասը իր «ուսումնասիրությունում» միտումնաբար աշխատում է չնկատել նշված փաստաթղթերը և վարվում է ճիշտ այնպես, ինչպես սուլթանական կառավարությունը հայկական ջարդերի օրերին։ Նա արդարացնում է սուլթանական կառավարության և Երիտասարդ թուրքերի կլիկի դահիճներին։ Այդ պատճառով էլ պատահական չէ, որ իր գրքում Էսադ Ուրասը վկայակոչում է լոյորաջն փաստաթղթերը, որոնք հորինեցին սուլթանական կառավարությունը և Երիտասարդ թուրքերի պարտիան 1915—1916 թթ., որպեսզի համաշխարհային հասարակայնությունից թաքցնեն իրենց

¹ Документы и материалы, № 278—280.

² Նույն տեղում, № 306։

չարագործությունները, Հեղինակը մեջ է բերում սուլթանական կառավարության հայտարարությունը հայկական շարդերի առթիվ, որի մեջ «հերքելով» այդ մասին եղած լուրերը, սուլթանական կառավարությունը հայտնում էր, որ Շընգհանուր անդորրություն հաստատելու համար, Օսմանյան կառավարությունը իր անսահմանափակ իրավունքների համաձայն ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ սանձահարեց հայերի ապստամբական շարժումը, երբեք գործը կոտորածի չհասցնելով... Եթե որոշ հայեր արտաքսվել են պատերազմական գործողությունների գծից այն կողմ, ապա դա խոսում է ազգային անվտանգությունը ապահովելու՝ սուլթանական կառավարության օրինական անհանգստությունից¹:

Էսադ Ուրասը չափազանց դժգոհ է Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Դամադ-Ֆերիդից, որը 1918 թ. հոկտեմբերի 19-ի իր ճառում մեղադրում էր նախկին կառավարությանը հայկական կոտորածներ կազմակերպելու համար, և այն գնահատում, որպես գաղափարություն: Նա մերկացնում է Երիտասարդ Թուրքերի կառավարությունը, որը իր կատարած կոտորածն ու բռնությունը թաքցնելու համար հորինեց և հրատարակեց հատուկ գիրք²:

Այդ գրքում, նշում է Դամադ-Ֆերիդը, պրոպագանդում է այն միտքը, թե իբր մեկ միլիոն հայերի իրենց հայրենի օջախներից դեպի Արաբական անապատներն արտաքսումը թելադրված էր ստրատեգիական նկատառումներով: Դամադ-Ֆերիդը գտնում է, որ դա ոչ մի քննադատության չի դիմանում և որ կատարված գաղանդությունները ոչնչով արդարացնել հնարավոր չէ: Ոչ մարդկությունը, ոչ քաղաքակրթությունը և ոչ էլ իսլամը չեն կարող ընդունել այդ³, — ասում է նա:

Բայց ժամանակակից Թուրք պատմաբանը վրդովված է սուլթանական պրեմիեր-մինիստրի այդ խոստովանությունից, որը, հայերի արտաքսման (tehcir) պատասխանատվությունը դնում է ժամանակի կառավարության վրա⁴:

¹ Էսադ Ուրաս, նշվ. աշխ. էջ 620-621:

² ارمنى قوميتنه لر ينك امال حرکات اختلاليه

اعلان مشرو طيتدن اول و مشرو طيتدن صكره اسنا نبول 1916

«Հայկական կոմիտեների ապստամբական շարժումները Մահմանադրության հայտարարությունից առաջ և հետո», Մտամբուլ, 1910 թ.: Այս գիրքը լույս է տեսել 1916 թ. Թուրքերեն, Ֆրանսերեն, անգլերեն և գերմաներեն լեզուներով: Գրքում տպագրված են բազմաթիվ շինծու և անհիմն նկարներ ռազմական հաջողության և թվական տվյալներ Թուրքիայի տարբեր մասերում հայերի ապստամբական շարժումների մասին:

³ Esat Uras, նշվ. աշխ. էջ 668:

⁴ Նույն տեղում, էջ 703-704:

Կեղծիքի մեջ էսադ Ուրասը առաջ է անցնում անգամ ջարդերի կազմակերպիչ Թալաթից, որը գոնե մասնակիորեն, բայց ահամա խոստովանում է. «Ես ընդունում եմ. մենք ստիպված եղանք կըտրուկ գործել: Ինչ արած, այժմ պատերազմական դրություն է»:

Էսադ Ուրասը և ուրիշ թուրք պատմաբաններ հետևողականորեն շարունակում են կեղծել նաև հայկական հարցի հետ կապված հետպատերազմյան իրադարձությունները, որոնց վրա մենք հարկ չենք համարում կանգ առնել փոքրածավալ հոդվածում:

Վերևում շարադրվածից արդեն կարելի է պարզ պատկերացնել, թե ինչ մեթոդներով ու միջոցներով ռեակցիոն թուրք պատմաբանները խեղաթյուրում են պատմական իրականությունը:

Թաքցնել սուլթանների, Երիտասարդ թուրքերի պարտիայի և նրանց կառավարությունների հակաժողովրդական և մուլի շուվհենիստական քաղաքականությունը, որը հետևանք էր երկրում տիրող բռնապետական ռեժիմի և փմպերիալիստական պետությունների քաղաքականության: Ինչպես հայտնի է, իրերի այս վիճակի դեմ, դուրս եկավ թուրք ժողովուրդը, տապալեց բռնապետությունը և հիմնեց Թուրքական Ռեսպուբլիկան:

Սակայն ցավալի է ու տարօրինակ, որ ժամանակակից թուրք պատմագրությունը արդարացնում է սուլթանական Թուրքիայի տիրապետող շրջանների քաղաքականությունը և խեղաթյուրում փաստերը:

Թուրք պատմագրության պանթուրքիստական և բուրժուա-նացիոնալիստական ուղղությունը, ոչ միայն ղրկում է այդ գիտությունը գիտական հիմքից, այլև մեծապես վնասում է թուրք աշխատավորության դաստիարակության գործին և խանգարում երկրի դեմոկրատական ուժերի պայքարին՝ ընդդեմ իմպերիալիզմի և տիրող ռեակցիոն շրջանների:

Սույն հոդվածում մենք կանգ առանք էսադ Ուրասի և թուրք պատմագրության կողմից պատմության ֆալսիֆիկացիայի միայն մի քանի հարցերի վրա: Պատմագրության մեջ նման հակագիտական և ռեանդենցիոզ մոտեցումը ոչ մի ընդհանուր բան չոճի պատմության օբյեկտիվ, գիտական մեկնաբանության հետ: Հանրահայտ պատմական փաստերի ժխտելը և անէացնելը՝ ապարդյուն փորձեր են միայն:

¹ Документы и материалы, р. 337.

Е. К. САРКИСОВ
А. Х. САФРАСЯН

О НЕКОТОРЫХ ФАКТАХ АНТИНАУЧНОГО ОСВЕЩЕНИЯ ИСТОРИИ

Резюме

В статье, на основе анализа наиболее видных турецких историков, рассматривается господствующая в современной турецкой историографии концепция—тюркизм (Türkçülük).

Изданные «Обществом турецкой истории (Türk tarih kurumu) четырехтомная «История» («Tarih») и отдельные монографии турецких историков показывают, что эта концепция фальсифицирует историю как турецкого, так и других народов мира. Статья раскрывает сущность «тюркизма», идеализирующего историю турецкого народа; показывает основную цель этой шовинистической, антинаучной концепции, которая проповедует превосходство турок, их особую роль в истории и оправдывает национальный гнет и произвол, существовавшие в султанской Турции.

В статье разоблачается преднамеренная фальсификация истории грузинского и армянского народов реакционными пантюркистскими историками, которые тщетно пытаются доказать будто армяне не имели своей родины и государственности, что они пришлый народ, нашедший приют в турецком государстве.

Авторы статьи выступают против фальсификации истории национально-освободительного движения армянского народа в реакционной турецкой историографии, искажающей роль армян в экономической, политической и культур-

ной жизни Турции и извращающей события, связанные с массовой резней и насильственным выселением армян из своей родины.

Авторы статьи показывают, что пантюркистское и буржуазно-националистическое направление турецкой историографии лишает ее научных основ и препятствует борьбе демократических сил современной Турции против империализма и внутренней реакции.